

Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon

Az ismert marxista meghatározás szerint az államnak mint politikai intézménynek egyik legjellemzőbb ismérve a területiség, az ti., hogy a korábbi rokonsági-vérségi szervezet helyett területi alapon jön létre. A magyar királyság esetében a területi szerveződés döntő mértékben a vármegyék formájában valósult meg. A feudális magyar állam kialakulása koherens részét képezte annak az óriási változásnak, sorsfordulónak, amelynek révén a magyarság alkalmazkodott és felzárkózott a civilizált Európához, s ezáltal fennmaradását biztosította. A megyerendszer eredetének, keletkezése korának és lényegi mibenlétének vizsgálata éppen azért igen fontos történelmi feladat, mert az államszervezet egyik legintegriáltabb részét képező intézménynek az oldaláról feszegeti a nagy társadalmi-gazdasági sorsváltás történetét. Az új politikai intézményrendszer megteremtése a keresztény ideológia és egyházi szervezet uralomra jutásával, ill. létrehozásával járt együtt. Ennek következtében a világi közigazgatási szervek (a vármegyék) genezisének kutatása elképzelhetetlen a megfelelő egyházi intézmények történetének tanulmányozása nélkül.

Ezt a felettébb nehéz és összetett tudományos feladatot Kristó Gyula professzor vállalta magára, s többéves kutatómunkájának eredményét *A vármegyék kialakulása Magyarországon* című művében foglalta össze. Ez a könyv a középkori magyar vármegyékről szóló első monográfia, és így már önmagában is figyelemre méltó alkotás. Senkit sem áltatunk: a kötet nem könnyű olvasmány. Annak ellenére nem az, hogy a szerző logikusan fejti ki mondanivalóját és áttekinthető szerkezetet ad könyvének. Több tényező nehezíti meg az olvasó dolgát. Így pl. az, hogy a szerző lelkiismeretesen ismerteti és kritikailag értékeli minden egyes kérdés kapcsán más kutatók vonatkozó nézeteit. És itt óriási anyagról van szó. Kristó a hazai és a külföldi szakemberek mintegy 750 tanulmányát, könyvét használta fel munkájában.

További problémát az okoz, hogy — más vélemények bírálatához, saját következtetései alátámasztásához — a szerző hatalmas forrásanyagot mozgat meg: csak oklevelek esetében kb. 10 ezer diploma különböző adatait értékesítette. Kristó sokoldalú forrásismereteit bizonyítja az, hogy az írott kútfők (oklevelek, elbeszélő művek, törvények) mellett régészeti, nyelvészeti és építészettörténelmi forrásokat is megszólaltat. Ezek után nem véletlen, hogy több mint 3100 lábjegyzet tartozik a műhöz. A szerző mind a feldolgozások, mind a kútfők irdatlan rengetegében bámulatos biztonsággal igazodik el, ebben nagy segítségére van lehengerlő tárgyi tudása és irigylésre méltó rendszerező (rendszeralkotó) képessége. Önmagában a 10 ezer diploma feldolgozása is nagy teljesítmény. Gondoljuk meg: ez a sok ezer oklevél egésze nem a vármegyékre vonatkozik, a latin nyelvű diplomákban csak töredékek hozhatók kapcsolatba a korai magyar államalakulással, benne a megyei rendszer kiépülésével. Ráadásul ezek a mozaikdarabok is többségükben évszázadokkal későbbiek, főleg a XIII—XIV. századból, a megyék széthullásának korából valók. Mestermunka volt ezeket a kései töredékdarabokat oly összefüggő rendszerbe foglalni, hogy ezáltal a lényeges folyamatoknak a főbb mozzanatai láthatóvá lettek. A történelmi kritika és a szakavatott forráskezelés imponáló bizonyossága e monográfia.

A könyv első részében az általános, elvi jellegű problémákról van szó, míg a második rész az egyes megyék létrejöttét veszi sorra nagyobb tájegységenként.

Az első nagy kérdés, amit a szerző vizsgál, a magyarországi vármegyék eredete. Ezzel kapcsolatban két (ma is élő) koncepció alakult ki a történetírásban. Az első felfogás *külső* tényezőkre vezeti vissza a megyerendszert, a második viszont a *belső* magyar fejlődés eredményének tartja azt. A külső hatások meghatározó szerepét valló koncepciónak tulajdonképpen kettő — egy szláv és egy német — változata nyert megfogalmazást a hazai és a külföldi szakirodalomban. Mindkettő általában szoros összefüggésben állott a mindenkori aktuális politikai-ideológiai viszonyokkal. Közös vonásuk sarkítva az, hogy — nem tulajdonítva érdemi jelentőséget a belső magyar

társadalmi-gazdasági folyamatoknak — kizárólag külső tényezők eredményének tulajdonítják a magyar megyerendszer létrejöttét. Lényegében e nézetek képviselői a magyarságot — ha eltérő mértékben is — önálló államalkotásra képtelennek tekintik. A szláv elmélet hirdetői (pl. Molnár Erik) azt vallják, hogy a magyar vármegyrendszer a szláv (különböző szerzőknél: pannonszláv, bolgárszláv, morvaszláv, avaroszláv) eredetű, s a magyarok nem csináltak mást, mint egyszerűen átvették az itt talált szláv megye- (ill. állam-) szervezetet. A szláv eredet igazolására mindenekelőtt két szó nyert különös jelentőséget: az egyik a magyar megye szó szláv megfelelője a *medja*, a másik a magyar ispán szóval összefüggésbe hozott szláv *zsupán*. Kristó finom nyelvészeti okfejtéssel meggyőzően bebizonyítja, hogy a medja szó a szlávban csak *határ* jelentésben szerepelt a X. században, várhoz tartozó, körülhatárolt terület (= vármegye) értelmet csak az átvétel után a magyarban kapott, azaz *vármegye* jelentése a szlávban soha nem is volt. Ugyanakkor a szerző azt is kimutatja, hogy a *zsupán* szó a szlávban csak *nemzetségszó* jelentésben volt használatos, a megye élén álló tisztségviselő (= *ispán*) értelmet csupán X. századi átvételét követően nyert a magyar nyelvben. Ily módon joggal állapítja meg Kristó — egyéb érveiről itt most nem téve említést —, hogy a magyar megyerendszer nem lehet szláv átvétel.

Hasonlóan elveti azt a felfogást is, mely szerint a megyestruktúra a *német* (frankbajor) Gau intézményéből származott volna. Álláspontja bizonyítására azt hozza fel, hogy a magyar vármegyének leginkább a Nagy Károly korabeli frank Gau-rendszer felel meg, de ez akkor, amikor a megye nálunk megjelent, már évszázadok óta halott intézmény volt német földön, ezért átvételére sem kerülhetett sor. Az a grófsági (Gau-) rendszer, ami a magyar megyeszervezet megszületésekor a birodalomban funkcionált, teljesen eltért a magyar vármegyétől, és így nem lehetett ennek a modellje. Ebből egyenesen következik az is, hogy a szerző nem fogadja el a frank—szláv kettős eredet elméletét sem.

A kutatás másik vonulata azt a koncepciót képviseli, amely — külső tényezőknek semmilyen szerepet sem tulajdonítva — a megyeszervezetet teljes mértékben a *belső* magyar fejlődés szuverén termékének tartja. Eddigi legismertebb változatának lényege az, hogy a vármegye történeti előzménye a nemzetség volt. E felfogás korábbi képviselői után Györffy György tett sokat a nézet kidolgozása és elterjesztése érdekében. Ő azt vallja, hogy a honfoglaló magyarok egy-egy földvár körül nemzetségenként telepedtek meg, majd Géza és István az államszervező harcok során a 45 nemzetségi szállásterületen hozta létre a 45 vármegyét. Györffy elmélete ideológiai alátámasztására Engels azon tételére hivatkozik, miszerint az állam létrejötte a nemzetségi szervezet területi szervezetté átalakulása révén megy végbe. Az egy nemzetség—egy vármegye koncepció kritikája során Kristó — felhasználva más kutatók észrevételeit is — 10 pontban gyűjti össze a maga ellenérveit, amelyek közül ízelítőül kettőt emelünk ki. Györffy úgy véli, hogy azokon a nemzetségi területeken, amelyek ellenálltak, az alávetés után az Árpádok különböző törzsekből katonai egységeket telepítettek le, s ezt törzsnevekből származó földrajzi elnevezések sora bizonyítja; amely nemzetségi terület viszont békés behódolás útján jutott az Árpádok kezére, ott nem volt katonai betelepítés, s ezért e vidéken nincsenek vagy alig találhatók törzsi helynevek. Ezzel szemben Kristó az államszervezés szempontjából fontos területek kapcsán kimutatja: ott találunk sok törzsnévi helynevet, ahol békés formában történt az alávetés, s olyan részekben nincs törzsnévi helynévanyag, amelyek fegyveres hódítás révén kerültek Istvánék hatalmába. A nemzetségek szerepére vonatkozó engelsi nézettel kapcsolatban Kristó kifejti: a legújabb történeti és etnológiai kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy e felfogás elavult, mivel az államalakulásban nem a nemzetségek, hanem a törzsek töltötték be meghatározó szerepet. Ezek nyomán természetesen a szerző számára nem lehet elfogadható az a vélemény sem, amely a megyerendszert a frank Gau és a magyar nemzetség összeépüléséből származtatja.

Az eddigi nézetek kritikája és elutasítása után Kristó felvázolja a magyar vármegyrendszer eredetére vonatkozó saját elméletét. Ennek legmarkánsabb vonása az, hogy *nem egyetlen*, általánosan érvényes tényezőtől vezeti le a vármegyék kialakulását, mert véleménye szerint „a vármegye magyarországi megszületéséhez több felté-

tel, illetve hatás egyidejű jelenlétére volt szükség". Ezek közül a kritériumok közül a legfontosabb az, hogy a magyar társadalom fejlettségi szintje a vérségi-nemzetségi szervezet helyett területi-politikai szerveződést igényelt. Kristó koncepciójában az államnak mint területi alapon létrejövő politikai intézménynek az előfokát a törzsi szállásbirtokon kialakuló, ún. *törzsi államok* képezték. (E primitív, protoállamokról a szerző egyébként részletesen ír a *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig* című munkájában, amelynek folytatásaként is felfogható a jelen műve. A két könyv a magyarság szerveződésében a törzsek—törzsszövetség—törzsi államok—állam fejlődési sort vázolja fel.) Másként megfogalmazva: a Kárpát-medencében a vármegyékre épülő állam kialakulását megelőzte a törzsi államok megszületése. A megyeszervezésben kiemelten hangsúlyozott feltételként jön szóba a megfelelő népsűrűség és településhálózat, ill. a földvárak építése. Kristó tehát a vármegyék (és így az állam) létrejöttét a magyar társadalmi fejlődés belső tényezőiből magyarázza, a vármegyét (és az államot) a belső autochtón fejlődés eredményének tartja.

S ezen a ponton vetődik fel az a kérdés, hogy ki, mikor és hogyan indította el a Kárpát-medencében a megyék szervezését. A korábbi kutatás e kérdésre többféleképpen válaszol. A válaszadás rendre attól függött, hogy az illető tudós a feudalizációs folyamat szempontjából milyennek minősítette a honfoglaló magyarok társadalmi fejlettségi szintjét. Egyesek szerint a vármegyét a magyarok keletről hozták magukkal; mások úgy fogalmaztak, hogy a megye honfoglaláskori szervezet; ismét mások azt hirdették, hogy Géza nagyfejedelem hozta létre az első megyéket; sokan vallják azt a nézetet, hogy ti. a vármegye megteremtőjének I. István tekinthető.

Kristó teljes határozottsággal úgy foglal állást, hogy a magyarországi megye megalkotója Szent István volt. Ő hozta létre az első megyéket oly módon, hogy a megyeszervezést a Kárpát-medence nyugati felében (közelebbről: a Dunántúlon) kezdte el, majd ezt a folyamatot kiterjesztette az államszervező harcok során levert, ill. békésen behódolt törzsi államok (az Abák, a Gyulák, Vata, Ajtony stb.) területére, ahol jobbára e törzsi régiók váltak egyes megyék alapjává. A szerző elismeri, hogy amiként Szent István törvényhozásában, pénzverésében és oklevelezésében is érvényesült német hatás, ugyanúgy megfigyelhető ez a megyék megszervezésében is. Véleménye szerint a német lovagok és papok voltak azok, akik rávették első királyunkat arra, hogy a hatalma alatt álló nagy területet a könnyebb áttekinthetőség, a hatékony kormányzás és saját hatalmi igényeik érvényesülése céljából kisebb területi egységekre ossza fel. A német őrökök illeték azután ezeket a latin szövegekben frank-bajor mintára a *comitatus* (megye), vezetőit pedig a *comes* (ispán) névvel. Azaz a belső tartalom teljesen magyar, csupán a kezdeményezés és a terminológia német eredetű. Kristó hangsúlyozza: a megyeszervezés Szent István idejében kezdődött el, de még a XIII. században is tartott, amikor is a királyi vármegye már hanyatló szakaszában volt, és fokozatosan átadta helyét a nemesi megyének.

Rendkívül érdekes kérdéseket tárgyal a szerző abban a fejezetben is, amelynek „Mi a vármegye?” a címe. A gazdag tematikából csak néhány alapvető gondolatra hívjuk fel a figyelmet. A szerző szerint az I. István korabeli megye *kettős* szervezetű volt, amennyiben létrejött egy megyeszervezet és egy várispánsági szervezet. A forrásokban mindkettő jelölésére leggyakrabban a *comitatus* szó volt használatos, s ez eléggé megnehezíti elkülönítésüket egymástól. Mindkét intézmény élén az ispán (*comes*) állott. A király által kinevezett ispán egyrészt összefogta és irányította a várhoz tartozó királyi birtokokat (ezek összessége alkotta a várispánságot), ilyen formán e területen a várispán a királynak mint magánföldesúrnak volt a képviselője, másrészt pedig közjogilag fennhatósága kiterjedt a földrajzilag pontosan körülhatárolt megye egész területére, amely magában foglalta a királyi birtokokkal együtt az összes többi — egyházi és világi (magán) — földeket a vármegye határain belül. Mind a megyének, mind a várispánságnak ugyanaz az ispáni vár volt a központja. Az előbbiekből következik a szerzőnek az a megállapítása, hogy ti. az ispánsági várakat képező földvárak többségének építése a Kárpát-medencében Szent István alatt indult el. A vármegye és a várispánság fogalmának világos meghatározása Kristó érdeme. Minden vármegye egyúttal várispánságot is foglalt magában (részleges területi egybe-

esés formájában), de nem minden várispánság tartozott megyéhez. Ezért is nehéz a vármegyék és a várispánságok számának bármelyik korra vonatkozó megállapítása. A megyéknek mint középszintű világi igazgatási egységeknek a száma mindig kisebb volt, mint a várispánságoké. A szerző szerint egyébként Szent István mintegy 25—30 várkerületet (megyét, ill. várispánságot) hozott létre. Amíg a vármegye fő funkciója a közigazgatás volt, addig a várispánság lényegét a katonáskodás jelentette: az Árpád-korban a magyarországi hadsereg a várispánságokra épült. Sajátos jelenség, hogy a vármegyei adminisztrációt a várispánság tisztikara látta el, mivel saját hivatali apparátussal csak az utóbbi rendelkezett. Kezdetben a várispánságok — mint megyeispánságok — a közjogi fennhatósága alá tartozott a megye területén élő minden népelem. A királyi megye bomlásának egyik lényeges tényezője éppen az volt, hogy különböző mentességek (immunitások) révén a megyei lakosok egyre nagyobb része vonta ki magát az ispán hatásköréből. A királyi várbirtokok eladományozása (a várispánság széthullása) szintén hozzájárult ahhoz, hogy a királyi vármegye a XIII. században felbomlott, helyében jött létre a nemesi megye.

Minthogy a világi igazgatás kialakulása szoros összefüggésben állott az egyházi igazgatás kiépülésével, ezért Kristó külön fejezetet szentelt e kérdéskörnek. Elvi szinten tárgyalja az érsekségek és püspökségek, valamint a vármegyék, ill. a főesperességek és a megyék szerveződésének kapcsolatát. Ennek során egyebek mellett bemutatja a középszintű egyházi igazgatás szervét jelentő, a keresztelő templomokból létrejövő főesperességek fejlődésének egész folyamatát is.

A mű első részében az általános igényű, elméleti összefüggésekkel, a főbb folyamatokkal foglalkozik a szerző, a második nagy részben kerülnek tárgyalásra az egyes megyék, ill. várispánságok. Ha valaki azt hinné, hogy az általános fejtegetések után szürke adattár jellegű összeállítással találkozik, akkor feltétlenül tévedne. Itt csupán arra kívánunk hivatkozni, hogy Kristó könyve második felében egyrészt minden egyes Árpád-kori megye eredetét, változásainak történetét elemzi (ami önmagában is egyedülálló teljesítmény), másrészt pedig felvázolja az Árpád-kori egyházszerkezet egészének létrejöttét (az egyes érsekségek, püspökségek és főesperességek megszervezésének, felállításának konkrét menetét), végül a két intézményrendszer egymásrahatásának egyedi vonatkozásait is elénk tárja.

Nem kétséges, hogy a nagy lélegzetű monográfia az Árpád-kori magyar megye- és egyházszerkezet tanulmányozásához hosszú ideig nélkülözhetetlen és alapvető kézikönyv lesz, ami témájánál, hatalmas tényanyagánál és rendkívül gazdag mondanivalójánál fogva joggal tarthat igényt a Kárpát-medence középkori történetével foglalkozó hazai és külföldi szakemberek érdeklődésére. A szerző más munkáihoz hasonlóan természetszerűleg ez a monográfia is komoly vitákat fog kiváltani (maga a szerző is — szerényen — csak „megoldási kísérletnek” tekinti művét). A különböző történeti iskolák képviselői most majd ismét összezsapnak, de csupán az előítéletek nélküli, további kutatásokra serkentő, korrekt szakmai polémiák viszik előbbre a történettudományt is. (*Magvető*, 1988.)

MAKK FERENC